

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1994

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΔΙΑΝΝΕΛΙΔΗ

ΙΣΤΟΡΙΑ.— **Μνήμη του Μάρκου Μπότσαρη στη Γαλλία (1823-1897)**, υπό του 'Αντεπιστέλλοντος Μέλους κ. *Roger Millieux**.

Ὡς προσόρτια καὶ ἐλάχιστη συμμετοχὴ στὸ φετεινὸ ἑορτασμὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, ἡ σημερινὴ μας ὀμιλία σκοπεύει ν' ἀναφέρει μερικὲς ἄγνωστες ἢ λίγως γνωστὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἀριετῆς ἐκπληκτικῆς, πραγματικῶς προνομιούχου ὑστεροφημίας, ποὺ στὴ Γαλλία τίμησε, ἴσαμε τὸ τέλος τοῦ περασμένου αἰώνα, τὴ μνήμη ἑνὸς ξεχωριστοῦ ἥρωα τοῦ '21, τοῦ φλογεροῦ, ἀτρόμητου Σουλιώτη πολεμιστῆ Μάρκου Μπότσαρη. Τρία τέταρτα δηλαδὴ περίπου τοῦ αἰώνα ἀπὸ τὸ θάνατό του στὸ Κεφαλόβρυσο τοῦ Καρπενησιοῦ καὶ τὴν ταφὴ του στὸ Μεσολόγγι, ἴσαμε τὸ 1897 ποὺ σταματᾶει ἡ ἔρευνά μας.

Ἄμνηση ἢ μοναδικὴ καθιέρωσή του, σὰν τὸ Παρίσι μαθαίνει τὸν ὅλο λεβεντιὰ χαμὸ του, στὴν ἄνιση σύγκρουση τοῦ τριάντα τριῶν χρόνων ἀγωνιστῆ ἐπικεφαλῆς τῶν 400 Σουλιωτῶν τοῦ ἐναντίον τῶν χιλιάδων Τουρκαλβανῶν, τὴ νύχτα τῆς 8 πρὸς 9 Αὐγούστου τοῦ 1823.

Ἡ ἀριθμητικὴ δυσαναλογία τῶν δυνάμεων θυμίζει αὐτόματα στοὺς Γάλλους φιλέλληνες ἓνα θρυλικὸ προηγούμενο, ἐκεῖνο τοῦ Λεωνίδα. Τὴν παρομοίωσή¹ ποὺ εἶναι

* ROGER MILLIEUX, **Mémoire de Marcos Botzaris en France (1823-1897)**.

1. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀνώνυμο βιογράφο τοῦ ἥρωα ποὺ ἐκδίδει, τὸ Νοέμβριο τοῦ 1826, στὸ Παρίσι τὸ δεῦτερο τετράδιο (83 σελίδων) τῆς Biographie des Hellènes — Marcos Botzaris, τὴν παρομοίωση πρῶτος ἔκανε ὁ Μητροπολίτης Μεσολογγίου μιλώντας πᾶνω στὸν τάφο τοῦ Μάρκου («La Grèce entière reconnaît dans Marcos Botzaris, objet de ses regrets, son second Léonidas», σελ. 79, Ἱστορικὴ καὶ Ἐθνολογικὴ Ἑταιρεία τῆς Ἑλλάδος, φωτοτυπικὴ ἐπανεκδόση φιλελληνικῶν φυλλαδίων, Ἀθήναι 1974 - ἀριθμ. 26).

Τὴν προηγούμενη χρονιά, στὴν ἐπίσημη σκηνὴ τοῦ Théâtre-Français καὶ μὲ πρωταγωνιστὴ τὸ διάσημο ἠθοποιὸ Talma, εἶχε παιχθεῖ μὲ τίτλο «Léonidas» μιὰ τραγωδία σὲ πέντε πρά-

σ' όλα τὰ στόματα καὶ κάτω ἀπὸ ὅλες τὶς πέννες, τὴν γράφει τὸ «*Journal des Débats*», ἐπίσης ὁ Fauriel ποὺ μαθαίνει τὸ θάνατο τοῦ Μάρκου τὴν ὥρα ποὺ ἐτοιμάζει τὸ τύπωμα τῶν ἐλληνικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν καὶ θὰ τὴν ἐπαναλάβει τρία χρόνια ὕστερα ὁ νεαρὸς Victor Hugo σὲ μιὰ ὑποσημείωση τοῦ ποιήματός του *Les Têtes du Sérail* («Ὁ Μάρκος Μπότζαρης, ὁ Λεωνίδα τῆς νέας Ἑλλάδας»).

Ἔχουμε ἄλλες ἐκδηλώσεις τῆς ἰδιαίτερης συγκίνησης ποὺ προκάλεσε τὸ γεγονός ἐπὶ τὴν φιλλεληνικὴ κοινὴ γνώμη τῆς Γαλλίας καὶ τῆς διάρκειάς της, ποὺ τὶς πληροφορηθήκαμε πιὸ πρόσφατα. Πρὶν ἀπὸ καμμιά δεκαριά χρόνια ἢ παλαιὰ μαθήτριά μας καὶ φίλη Ἀγγελικὴ Amandry, στὴν πολύτιμη μελέτη της² γιὰ τὶς μουσικὲς παρτιτούρες γαλλικῶν φιλλεληνικῶν τραγουδιῶν ὅπου συμπληρώνει ἕνα πρῶτο κατάλογο τῆς κυρίας Λουκίας Δρούλια, ἀναφέρει γιὰ τὸ '25 μιὰ *romance historique* μὲ τίτλο «*Ἡ χήρα τοῦ Ἑλληνα Μπότζαρη στὸ βωμὸ τῆς Παναγίας*» μὲ μιὰ λιθογραφία ποὺ παριστάνει μιὰ γονατιστὴ γυναίκα παρακαλῶντας τὴν Παναγία μὲ τὸ Βρέφος. Τὸ '26 βγαίνει ἕνα «*Τραγούδι μιᾶς Σουλιώτισσας Μητέρας*» ποὺ πουλιέται ὑπὲρ τῶν Ἑλλήνων καὶ εἶναι ἀφιερωμένο ἀπὸ τὸν στιχουργὸ καὶ τὸν συνθέτη «*Στὴ χήρα τοῦ Μάρκου Μπότζαρη*». Αὐτὲς λοιπὸν οἱ δυὸ λεπτὲς καὶ συγκινητικὲς ἀναφορὲς ἐπὶ τὴν χήρα τοῦ ἥρωα, δυὸ καὶ τρία χρόνια μετὰ τὸ χαμό του.

Πιὸ πρόσφατα, ὥστόσο, ἡ καθηγῆτρια κυρία Φρειδερίκη Ταμβάκη-Ἰωνᾶ δημοσίευσε μιὰ πρωτότυπη ἔρευνα μὲ τίτλο «*Poésie philhellénique et périodiques de la Restauration*»³, ὅπου μᾶς ἀποκάλυψε τὸν αὐθόρμητο φιλλελληνισμὸ ταπεινῶν ἐνθουσιωδῶν Γάλλων στιχοπλόκων ποὺ ἐκφράζουν, δίχως λογοτεχνικὲς φιλοδοξίες, τὴν ψυχὴ τῆς «βαθειᾶς Γαλλίας», καθὼς λέμε σήμερα (*la France profonde*), εἰδικὰ τῆς ἐπαρχίας. Στὰ πλαίσια τῆς ἔρευνάς της εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ μὲ ἐφοδιάσει μὲ μιὰ πληροφορία σχετικὰ μὲ ἕνα ἔργο σὲ πεζὸ λόγο ἀφιερωμένο στὸ ἥρωικὸ ἀντρόγυνο «*Μπότζαρης καὶ Χρυσὴ καὶ ἄλλοι ἥρωες τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας*», ἱστορικὸ μυθι-

ξεις ποὺ ὁ συγγραφέας της M. Pichat τὴν τυπώνει τὴν ἴδια χρονιά (1825) μὲ τὴν ἀφιέρωση «*Hommage aux Hellènes*» κι ἕνα θερμότατο φιλλεληνικὸ πρόλογο. Ἡ γενικὴ «συγγενικὴ» διάθεση τῶν Γάλλων ἀπέναντι ἐπὶ τὴν «δεύτερη πατρίδα τους» τὴν Ἑλλάδα ἐξηγεῖ, λέει, τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἔργου του: «Στὸ πρόσωπο τοῦ ἀρχαίου Λεωνίδα ὁ κόσμος χειροκρότησε τὸν νέο Λεωνίδα, αὐτὸ τοῦ Μάρκου Μπότζαρη, τοῦ ὁποῦ ὁ θάνατος ποὺ τόσο ἥρωικά τὸν εἶχε προμελετήσει, ἀναβίωσε τὸν ἥρωισμό τῶν Θερμοπυλῶν καὶ ἀποτέλεσε μιὰ ψηλὴ διαμαρτυρία ἐναντίον τῶν προσβλητικῶν ἀμφιβολιῶν ποὺ τολμοῦσε νὰ ἐκφράσει ἡ Εὐρώπη γιὰ τὴν ἀρετὴ τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων (σελ. IX - Léonidas, ἀριθμ. 28 τῶν φωτοτυπιῶν φιλλεληνικῶν φυλλαδιῶν τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος, Ἀθῆναι 1974).

2. Angélique Amandry, *Le philhellénisme en France: Partitions de musique*, Ο ΕΡΑΝΙΣΤΗΣ (ἀνάτυπο) τόμος 17, 1981, σελ. 24-25.

3. Frideriki Tabakis-Ionas, *Poésie philhellénique et Périodiques de la Restauration*. Société des Archives Littéraires et Historiques Helléniques, Athènes 1993.

στόρημα σὲ δύο τόμους ἀπὸ τὴν κυρία Daring, ποὺ βγαίνει στὸ Παρίσι τὸ '27. Τὴν ἴδια χρονιὰ ἡ Revue Encyclopédique, ποὺ παρουσιάζει τὸ βιβλίο, βρίσκει τὴν εὐκαιρία καὶ ἐπαινεῖ μὲ θερμότητα λόγια τὸ «φωτισμένο κουράγιο καὶ τὴν ἀνώτερη εὐφροσύνη» τοῦ Μάρκου ποὺ θὰ τὸν εἶχανε κάνει σπουδαῖο στέλεχος τῆς πατρίδας του, ἂν δὲν εἶχε χαθεῖ πρόωρα⁴. Καὶ εἰκονογραφικὰ⁵ τιμήθηκε ἡ μνήμη τοῦ Μάρκου. Ἡ Ἀγγελικὴ Amandry ἀναφέρει ἓνα μεγάλο πίνακα τοῦ ζωγράφου Langlois μὲ τίτλο «La mort de Marcos Botzaris», ποὺ διαδόθηκε στὸ μεγάλο κοινὸ ἀφοῦ γέννησε καὶ λιθογραφικὸ ἔργο τοῦ Engelmann. Ἀκόμα στὴν ὑποσημείωση ποὺ ἀναφέραμε, ὁ Hugo μᾶς λέει ὅτι στὸ ἀτελιὲ τοῦ γλύπτη David —δηλαδὴ David d'Angers— εἶδε ὁ ἴδιος τὸ ἀγαλμα ποὺ προοριζόταν γιὰ τὸ μαιουσιεῖο τοῦ Μπότσαρη στὸ Μεσολόγγι.

Εἶδαμε λοιπὸν ὅτι τὸν ἥρωα τοῦ '23 τὸν τιμᾶει ὁ ἔντυπος λόγος τοῦ Παρισιοῦ, τὸ '27 ἀκόμα, ἐνῶ ὁ ἑλληνικὸς ἀγώνας πᾶει νὰ ὀλοκληρωθεῖ, προσωρινὰ τουλάχιστον, ὕστερα ἀπὸ τὴ ναυτικὴ ἐπέμβαση τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1832, πέντε χρόνια μετὰ τὸ Ναυαρίνο, ὁ Hugo ἀναφωνεῖ μελαγχολικὰ στὰ «Chants du Crépuscule»

Adieu les héros grecs! Leurs lauriers sont fanés
(Ἔχετε γειά! Ἑλληνες ἥρωες! Μαράθηκαν οἱ δάφνες τους)

καὶ ἀπευθυνόμενος πρὸς εἰδικὰ στὸν Κανάρη:

Nous t'avons oublié. Ta gloire est dans la nuit.
Nous avons un instant crié: La Grèce! Athènes!
Sparte! Léonidas! Botzaris! Démosthènes!
Puis l'entr'acte est venu!
(Σὲ λησμονήσαμε. Ἡ δόξα σου βυθίστηκε μέσα στὴ νύχτα.
Γιὰ μιὰ στιγμή μόνο φωνάξαμε: Ἑλλάδα! Ἀθήνα!
Σπάρτη! Λεωνίδα! Μπότσαρη! Δημοσθένη!
Ἦρθε τὸ διάλειμμα μετὰ!)

4. Τὴν ἴδια λύπη ἐκφράζει ὁ ἀνώνυμος βιογράφος τὸ 1825: «Ah! si Botzaris vivait» (ὡς ἄνω, σελ. 83).

5. Φαίνεται ὅτι ὁ γνωστὸς «ἐπίσημος» ζωγράφος Ary Scheffer, ποὺ ἓνα ἔργο του στὸ Λουβρο τιμᾶει τὴν Σουλιάτισσα, εἶχε ἀφιερῶσει κατὰ τὸ 1825 ἓνα πίνακα στὸν Μπότσαρη ποὺ κανονικὰ πρέπει νὰ εἶναι στὸ Musée Ary Scheffer, στὸ Dordrecht, ἀλλὰ σχετικὴ διαβεβαίωση δὲν πῆραμε πρὸς τὸ παρὸν ἀπὸ τὸ Ὁλλανδικὸ μουσεῖο ποὺ μᾶς ἔστειλε μόνο φωτοαντίγραφο ἐνὸς ἄλλου πίνακα τοῦ ἴδιου ζωγράφου γιὰ τὸ τέλος τῆς πολιορκίας τοῦ Μεσολογγίου, ποὺ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὸν ἀετὸ τοῦ Κεφαλόβρουσου.

Τὸ διάλειμμα, δηλαδή ἡ λησμονιά, ἢ χειρότερα ἀκόμα ἡ εἰρωνεία, ὁ σαρκασμός, ἢ δυσφήμιση τοῦ μικροσκοπικοῦ νεοελληνικοῦ κράτους δημιουργήθηκε μετὰ τὸν ἐπικὸ ἀγῶνα τοῦ ἐπαναστατημένου ἐλληνικοῦ λαοῦ. Μόνον ποὺ ὁ ἴδιος ὁ Hugo ἀποτέλεσε μιὰ λαμπρὴ ἐξαίρεση, ὅπως τὸ ἀποδείξαμε σὲ μιὰ παλιὰ μελέτη μας⁶: στὴν ἀγρυπνη ψυχὴ του δὲν ὑπῆρξε διάλειμμα γιὰ τὴ φιλελληνικὴ του θύμηση καὶ ἀφοσίωση. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Μάρκο Μπότσαρη, ὁ ὄριμος κ' ὕστερα γηραλέος πιά κορυφαῖος βάρδος μας ἔμεινε πιστὸς στὸ νεανικὸ του ρομαντικὸ θαυμασμὸ καὶ ὁ ἔνδοξος Σουλιώτης μπῆκε μιὰ γιὰ πάντα στὸ προσωπικὸ του πάνθεον τῶν ἡμίθεων τῆς παγκόσμιας Ἐλευθερίας, δίπλα στοὺς Οὐάσιγκτον, Μπαίρον, Κοσσούτ. Ἔχουμε μετρήσει ἕξι χωρία σὲ ἔμμετρο καὶ πεζὸ λόγο ὅπου τὸν ἀναφέρει τιμητικά, μιὰ φορὰ μαζὶ μὲ τὸν Τζαβέλλα καὶ δίπλα στὸν Μπολιβάρ, σὲ ἔργα γραμμένα ἀνάμεσα 1852 καὶ 1870, δηλαδή 30-50 σχεδὸν χρόνια μετὰ τὸν Ἑλληνικὸ Ἀγῶνα.

Ἡ μνεῖα τοῦ Ἑλληνα ἀγωνιστῆ παίρνει εἰδικὴ σημασία, ὅταν τὸ Μάη τοῦ 1870, τὴν ὥρα ποὺ ἡ πατρίδα τοῦ ποιητῆ θὰ δοκιμαστῆ καὶ πάλι ἀπὸ τὴν Ἱστορία, στὸν πόλεμο μὲ τὴ Γερμανία, ὁ πρόλογος τῆς συλλογῆς του «*L'année terrible*» προσφέρει στὸν πατριώτη ποιητῆ μιὰ καινούργια εὐκαιρία νὰ ξανατοποθετήσῃ τὸν Σουλιώτη ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαίους καὶ τωρινούς ὁμότιμούς του:

Quand avec les Trois Cents, hommes faits ou pupilles

Léonidas s'en va tomber aux Thermopyles

Quand Botzaris surgit...

Quand Washington combat, quand Bolivar paraît

Quand Garibaldi...

(Ἵταν μὲ τοὺς τριακόσιους ὄριμους ἄντρες εἴτε ἀμούστακα παιδιὰ

ἽΟ Λεωνίδαο πᾶσι νὰ πεθάνει στὶς Θερμοπύλεο

Ἵταν ξεπετιέται ὁ Μπότσαρηο...

Ἵταν πολεμάει ὁ Οὐάσιγκτον, ὅταν προβάλλει ὁ Μπολιβάρ

Ἵταν ὁ Γαριβάλδης...)

Δέκα χρόνια περνᾶνε· ἡ Γαλλία ἔχει νικηθεῖ· ἔχασε τὴν Ἀλσατία καὶ τὴ Λωρραίνη ἀλλὰ ταυτόχρονα ἔπεσε ὁ ἀνάξιος ἡγέτης της ὁ Ναπολέοντας Γ' καὶ ἰδρύθηκε ἡ Τρίτη Δημοκρατία. Τότε γίνεται κάτι τὸ ἀναπάντεχο: ἀνασταίνεται ξαφνικὰ ἡ μνήμη τοῦ Μπότσαρη, ἀλλὰ τώρα ὄχι στὰ βιβλία, παρὰ τ' ὄνομά του κατεβαίνει στοὺς δρόμους καὶ νὰ ποὺ μιὰ ὠραία πρῶια τοῦ 1880 οἱ ἀνίδεοι κάτοικοι τοῦ 19ου

6. Βλέπε Roger Millieo, ἽΟ Βίκτωρ Οὐγκὼ πιστὸς φίλοο τῆο Ἑλλάδαο - Ἑλληνογαλλικά - Ἑκδόοειο τοῦ Γαλλικοῦ Ἵνστιτοῦτοῦ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1953, οελ. 31-80.

διαμερίσματος του Παρισιού ξαφνιάζονται βλέποντας τους ύπαλλήλους του Δήμου να ξηλώνουν τις πλάκες του δρόμου που πάει κατά μήκος των Buttes-Chaumont και πού, από το 1862, γνώριζαν την ξενική ονομασία του Veracruz του Μεξικού και να τις αντικαθιστούν με μιάν μάλλον άκόμα πιό ξενική γι' αυτούς ονομασία Botzaris (πάντα με ζήτα). Τί είχε γίνει; Μας φώτισε πάνω σ' αυτή την αλλαγή μιá σχετική έρευνα που κάναμε, πριν από μερικά χρόνια, στα 'Αρχεία τής Βιβλιοθήκης του Δήμου του Παρισιού και τήν 'Ιστορική Βιβλιοθήκη του Παρισιού και τήν παρουσιάσαμε τότε σέ μιá απογευματινή αθηναϊκή έφημερίδα⁷. Για τους αναγνώστες μου που δέν έτυχε νά τήν διαβάσουν, θά τήν συνοψίσω τώρα σύντομα.

Με τή στερέωση τής Τρίτης Δημοκρατίας, τό Δημοτικό Συμβούλιο του Παρισιού και ή Νομαρχία του Σηκουάνα άποφασίζουσε νά σβήσουνε στήν πρωτεύουσα τις μισητές αναμνήσεις από τά δυό αυτοκρατορικά καθεστῶτα, ειδικά αυτές τής έπαχθοῦς, τυχοδιωκτικῆς και καταστροφικῆς έκστρατείας του Ναπολέοντα του Γ' στο Μεξικό, που τήν θυμίζανε στήν ίδια γειτονιά οί δρόμοι Veracruz, Mexico και Puebla, που στή συνεδρίαση τής 14ης 'Οκτωβρίου 1880 μετονομάζονται Manin, Bolivar και Botzaris, για νά προτείνουν στις καινούργιες γαλλικές γενιές άγνά και ήρωικά παραδείγματα προς μίμηση. Πολύ ένδιαφέρον για τό θέμα μας είναι τό σκεπτικό που προβάλλει για τήν τρίτη μετονομασία ό γερουσιαστής Hérolod, Νομάρχης του Σηκουάνα, όταν προτείνει τό όνομα του Μπότζαρη, που με μιá έλαφριά, πολú έλαφριά ύπερβολή τον ονομάζει «*Ηρωα του Μεσολογγίου*». Είναι, λέει, γιατί άποτελεϊ «σύμβολο εθνικῆς ανεξαρτησίας», όπως ακριβώς και τό όνομα του Bolivar που δίνεται σ' ένα γειτονικό δρόμο τής ίδιας συνοικίας. «Αν τό έπιχείρημα είναι όλότελα δικό του, άποτελεϊ μιá εύγλωττη άπόδειξη τής μοναδικῆς άκτινοβολίας που, προς τό τέλος του αιώνα, έξακολουθοῦσε νά άσκει στή Γαλλία ή θρυλική μορφή του άγωνιστή του 1823. Δέν αποκλείεται βέβαια ό κύριος Νομάρχης νά ήταν άναγνώστης των έργων του «μποτσαρόπληκτου» Victor Hugo. Μπορούμε νά κάνουμε ίσως και μιá τρίτη ύπόθεση: μήπως έγινε μιá σχετική εισήγηση του ίδιου του γέρου ποιητή. Μας επιτρέπει νά κάνουμε αυτή τήν ύπόθεση ή ρητή μνεία του Hugo στήν έκθεση του Δημοτικού Συμβουλίου του Παρισιού, στις 17 Φεβρουαρίου του 1880, όπου ό εισηγητής μας πληροφορεϊ ότι πρόσφατα εκπρόσωποι τής Νότιας 'Αμερικῆς επισκέφθηκαν τον εθνικό Γάλλο ποιητή και του εμπιστεύθηκαν τή φλογερή τους έπιθυμία τό όνομα του Bolivar νά δοθεϊ σ' ένα δρόμο του Παρισιού. Μπορεϊ τό αίτημα νά προκάλεσε στον ποιητή μιá άκόμα καινούργια και τελευταία σύζευξη των δυό συμβολικῶν ονομάτων και νά τον έκαναν νά προτείνει ή μνήμη και των δυό νά ένω-

7. 'Η ΠΡΩΤΗ, 24 Μαρτίου 1988, Ο ΜΠΟΤΖΑΡΗΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ. . .

θεῖ στήν ἴδια ἀκριβῶς γειτονιά. Καί λίγα χρόνια ἀργότερα ἡ ἴδια γραμμὴ 7/8 τοῦ Métropolitain (métro) τοῦ Παρισιοῦ θὰ περάσει πρῶτα ἀπὸ τὸ σταθμὸ Bolivar καί μετὰ ἀπὸ τὸ σταθμὸ Botzaris.

Ἄς προσθέσουμε ὅτι οἱ δύο πλάκες τοῦ δρόμου, μαζὶ μὲ τὶς χρονολογίες τῆς γέννησης καί τοῦ θανάτου τοῦ Μάρκου καθορίζουν καί τὴν ἱστορικὴ του θητεία: «Héros de l'Indépendance Hellénique».

Ἡ ἐπίσημη παριζιάνικη ἐκδήλωση τοῦ 1880 ξεκίνησε ἀπὸ μιὰ ἐπιδίωξη καθαρὰ ἐσωτερικῆς γαλλικῆς πολιτικῆς καί ἐθνικῆς διαπαιδαγώγησης. Ἐννιά χρόνια ἀργότερα, ἡ μνήμη τοῦ Μπότσαρη, κάπως ἀπροσδόκητα, θὰ συνδυαστεῖ μὲ μιὰ καθαρὰ φιλελληνικὴ ἐπιστράτευση. Τὸ ὄχι πολὺ γνωστὸ κεφάλαιο τοῦ γαλλικοῦ φιλελληνισμοῦ τὸ ἔχουμε κιόλας παρουσιάσει στήν ἴδια αἴθουσα πρὶν ἀπὸ τρία χρόνια⁸: μόνον θὰ τὸ συμπληρώσουμε σήμερα σ' ἓνα σημεῖο πού ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὸ θέμα μας.

Πρόκειται γιὰ τὴ συμπαράσταση πού βρίσκει τὸ '97 ὁ ἐπαναστατημένος Κρητικὸς λαὸς στὴ Βουλὴ, στὸ Quartier Latin, ἐκ μέρους καί τῶν Σοσιαλιστῶν καί τῶν Χριστιανῶν πού καταδικάζουν τὴ δῆθεν οὐδέτερη στάση τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης. («Δὲν εἶμαι οὔτε Ἕλληνας οὔτε Τοῦρκος», εἶχε δηλώσει ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐξωτερικῶν Georges Hanotaux, ἐνῶ στήν πραγματικότητα ἡ ἐπίσημη Γαλλία, μὲ τοὺς πεζοναῦτες της, συνεργάζεται καί πολεμικὰ στήν Ἀντικρητικὴ Ἐκστρατεία τῶν Εὐρωπαϊκῶν Δυνάμεων, τῆς λεγόμενης Εὐρωπαϊκῆς Συμφωνίας (Concert Européen). Ἡ συμπαράσταση αὐτὴ εἶναι εἰδικὰ θερμὴ στήν ἀγαπημένη μας Νότια Γαλλία γύρω ἀπὸ τὸν ἐμπνευσμένο Προβηγκιανὸ βάρδο Φρειδερίκο Μιστράλ, ὑμνογράφου τῆς ἑλληνικῆς παλληκαριᾶς στὸν ἀθάνατό του «Inne Gregau» (Ἑλληνικὸς Ὕμνος). Στὶς 27 Μαρτίου λοιπόν, ἓνα μεγάλο συλλαλητήριο μὲ εἰσιτήριο («ὐπὲρ τῆς ἑλληνικῆς ὑπόθεσης») εἶχε ὀργανωθεῖ στὸ Ἀμφιθέατρο τῆς Φυσικομαθηματικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Μασσαλίας, ὅπου ἐπρόκειτο νὰ ἐκτελεστεῖ ἀπὸ μιὰ μαρσεγγέζικη χορωδία ὁ Ἑλληνικὸς Ὕμνος τοῦ Μιστράλ. Τὴν τελευταία στιγμή ὅμως ματαιώθηκε ἡ συγκέντρωση μὲ τὴν ἐπέμβαση τῆς Ἀστυνομίας, ὄργανο τοῦ κυβερνητικοῦ «οὔτε-οὔτεισμοῦ» (ni-nisme). Σκορπίζονται οἱ ἀκροατές, ἀλλὰ μερικοὶ πού δὲν θέλουν νὰ ἀποδεχοῦν τὴν ἀποτυχία, αὐτοσχεδιάζουν μιὰ πιὸ μικρὴ συγκέντρωση σ' ἓναν ἰδιωτικὸ χῶρο, τὸ Cerele Artistique τῆς Μασσαλίας, ὅπου, φεύγοντας ἀπὸ τὴν ἄμεση μαχητικὴ ἐπικαιρότητα, κάποιος κύριος Gustave Derepas κάνει μιὰ ὁμιλία γιὰ τὸν Μάρκο Μπότσαρη. Ἡ ὁμιλία αὐτὴ, πού φαίνεται ὅτι τὴν εἶχε γιὰ καλὸ καί γιὰ κακὸ προετοιμάσει ὁ ὁμιλητής, τυπώθηκε στὴ Μασσαλία τὴν

8. Βλ. Roger Millie x, Φιλελληνικὲς ἐκδηλώσεις στὴ Γαλλία τὸ 1897 στὸ πλευρὸ τῆς ἐπαναστατημένης Κρήτης, ΠΑΑ, τόμος 66 (1991), Β' τεῦχος, σελ. 104-118.

Ίδια χρονιά⁹ και μάθαμε έτσι ότι ο όμιλητής ήταν ένας εκπαιδευτικός, ένας καθηγητής agrégé της φιλοσοφίας, διδάκτορας της Φιλοσοφικής Σχολής.

Ή από τα ελάχιστα στοιχεία που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε για τον άγνωστο αυτόν φίλο της σύγχρονης Ελλάδας, βγαίνει το συμπέρασμα ότι είχε διδάξει φιλοσοφία στη Νότια Γαλλία κ' ύστερα στο επίσης αγαπημένο μας Πανεπιστήμιο της Aix-en-Provence. Ή από τα δημοσιεύματά του διαπιστώνουμε ότι ενδιαφερόταν για τη μουσική —έγραψε ένα βιβλίο για τον César Frank— και τη σημασία της μουσικής και του σχεδίου στην εκπαίδευση και γενικά για το Παιδί. Κοντολογίς εμφανίζεται ένας ολοκληρωμένος ούμανιστής και το πρόγραμμά του για την εισαγωγή του πολιτισμού στη δημόσια εκπαίδευση μᾶς κάνει να τον βλέπουμε σαν πνευματικό συγγενή της Μεγάλης Ἑλληνίδας¹⁰ που την περασμένη εβδομάδα μαζί την έκλαψε και την αποθέωσε ολόκληρος ο Ἑλληνικός λαός.

Τὴν πρώτη φράση τοῦ λόγου τοῦ τὴ συνδέει ὁ Gustave Derepas μὲ τὴν ἐπικαιρότητα: «Οἱ σημερινὲς προσπάθειες τῶν Ἑλλήνων γιὰ νὰ ἀποσπᾶσουν τ' ἀδέλφια τους τῆς Κρήτης ἀπὸ τὴ σκλαβιά, πὸ οἱ ἴδιοι ἔσπασαν τὴν ἀρχὴ τοῦ αἰῶνα, κάνουν μὲ φυσικὸ τρόπο τὴν προσοχὴ μας νὰ ἐπιστρέφει στὸν πόλεμο τῆς Ἀνεξαρτησίας τοῦ 1821-1829. Πολλοὶ ἥρωες τὴν εἶχαν λαμπρύνει μὲ ἀξία τῶν δημοικῶν χρόνων κατορθώματα. Γιὰ ἕναν ἀπ' αὐτοὺς ἔρχομαι νὰ σᾶς μιλήσω».

Πρὶν ὅμως μπεῖ σὴν ἀφήγησή του, ὁ ὀμιλητής καταγγέλλει καὶ τὴν ἐλαφρότητα μερικῶν Γάλλων συγγραφέων ἀπέναντι σὴν σύγχρονη Ἑλλάδα, καὶ πὸ καταδικαστέα ἀκόμα, κάποια δυσφημηστικὴ καὶ συκοφαντικὴ τάση νὰ ἐξιῶσουν τοὺς Ἑλληνες τοῦ '21 μὲ τοὺς δῆμιους ἀντιπάλους τους. Τὶς συκοφαντίες αὐτὲς εὐτυχῶς τὶς ἀνασκευάζουν ἀπὸ μόνα τους τὰ γεγονότα, καὶ ὄχι μόνον τὸ '21 ἀλλὰ καὶ ἡ σημερινὴ μαχητικὴ στάση τῆς Ἑλλάδας σὸ πλευρὸ τῆς Κρήτης. Δηλώνει ὁ Derepas: «Ἡ ἀρχοντιά τῆς καταγωγῆς της πάλλεται στὶς φλέβες της μ' ἕνα τόσο περήφανο ρυθμὸ πὸ σήμερα ἀντιτάσσει τὸν ἠρωισμό της στὶς ἀπειλὲς τῆς συνασπισμένης Εὐρώπης».

Ἄφοῦ πρῶτα διηγηθεῖ μὲ ἐκδηλο θαυμασμὸ τὰ κατορθώματα τῶν ἀδάμαστων Σουλιωτῶν καὶ Σουλιωτισσῶν, αὐτῶν τῶν ἀνδρειωμένων ἀπὸ τὰ δύο φύλα, πὸ πρῶτος πρῶτος ὁ Κοραῆς τοὺς εἶχε ἀποκαλύψει στοὺς Παριζιάνους ἀκροατὲς τοῦ σὸ περίφημο Ἰπόμνημά του τὸ 1803, συνεχίζει μὲ τὴν ἐξιστόρηση τῆς ζωῆς καὶ τοῦ ἔπους τοῦ Μάρκου Μπότσαρη, βασιζόμενος πάνω στὶς πληροφορίες πὸ ἀντλη-

9. Gustave Derepas, MARKOS BOTZARIS, conférence faite au Cercle Artistique de Marseille le 27 mars 1897, Marseille Typog. et Lith. Barthelet et Cie 1897, 40 pages.

10. Ἰπαινιγμὸς σὴν κηδεῖα τῆς Μελένας Μερκούρη (10 Μαρτίου 1994).

σε, λέει, από τους ιστορικούς Rouqueville¹¹ και Germinius. Και δὲν ξεχνάει τὴν ξανθὴ σύζυγο τοῦ ἥρωα, τὴ Χρυσούλα, καὶ ὁ ἀποχωρισμὸς τοῦ ἀντρόγυνου τοῦ θυμίζει μιὰ παρόμοια σκηνὴ στὴν Ἰλιάδα.

Τελειώνοντας ὁ Gustave Derepas ἐκφράζει τὴν ἀνησυχία του γιὰ τὴ συμμετοχὴ τῆς Γαλλίας στὴν Εὐρωπαϊκὴ Συμφωνία, ποὺ μιλάει στὴν Ἑλλάδα μὲ λόγια τόσο ἀπειλητικὰ καὶ ἡγεμονικὰ. Τί θὰ ἔκανε ἡ Γαλλία, ἂν μιὰ μέρα ἡ Ἀλσατία καὶ ἡ Λωρραίνη δοκιμάζανε νὰ ἀποτινάξουν τὸ γερμανικὸ ζυγὸ; Κι ἐδῶ βλέπουμε, ὅπως τὸ 1880 μὲ τὴ μετονομασία, μιὰ ἐπιστροφή τοῦ Γάλλου φιλέλληνα στὰ προβλήματα τῆς πατρίδας του.

Ὁ ὁμιλητὴς μας λατρεῦει τὴν εἰρήνην, γιὰτι εἶδε, λέει, ἀπὸ κοντὰ τίς φρικαλεότητες τοῦ πολέμου, ἀλλὰ λατρεῦει καὶ τὸ Δίκαιο καὶ σέβεται (τὴ γενναιόδωρη καὶ μεγαλειώδη τρέλλα ποὺ στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἀντιμετωπίζει τὸν θάνατο γιὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ καθήκοντος). Εὐχεται (ἢ φλόγα τέτοιων ἐνθουσιασμῶν) ποτὲ νὰ μὴ σβῆσει κι εἶναι (καθῆκον τῶν ἐκπαιδευτικῶν νὰ διατηρήσουν στὴν ψυχὴ τῆς νεολαίας τὴν πίστη στὴν ὁμορφιὰ καὶ στὴ γονιμότητα τῆς θυσίας). Δηλαδή ὁ Μπότσαρης, ὅπως καὶ ὁ Κρητικὸς Ἀγώνας, ἀποτελοῦν παραδείγματα πρὸς μίμηση καὶ στὴ Γαλλία. Καὶ τελειώνει ὁ Gustave Derepas: «Μ' αὐτὴ τὴ σκέψη ἐνόμισα ὅτι καλὸ θὰ ἔταν νὰ σχεδιάσω ἐδῶ τὸ πορτραῖτο τοῦ ἥρωικοῦ, τοῦ ἀθάνατου Μάρκου Μπότσαρη».

Ἰδιαιτέρα συγκινητικὸ γιὰ τὸν ὁμιλοῦντα τὸ γεγονός ἐστὶν, πρὶν τελειώσει ὁ αἰώνας¹² τῆς Ἑλληνικῆς Ἀναγέννησης καὶ πρὶν μπεῖ ἡ Ἑλλάδα σὲ καινούργια ὄδυνηρὴ δοκιμασία, ἐκείνη τοῦ '97, αὐτὴ ἡ τιμητικὴ ἀναγνώριση τῆς «ὁμορφιάς καὶ τῆς γονιμότητας τῆς θυσίας» τοῦ ἀθάνατου Σουλιώτη, ἐκδηλώθηκε στὴν Ἑλληνογέννητη καὶ Ἑλληνότροπη, τὴν παντοτεινὴ Φωκιανὴ Μασσαλία μας.

11. Ὁ Derepas μᾶλλον δὲν θὰ πρόσεχε τὴ φράση τοῦ Rouqueville, ποὺ ἀναφέρει μιὰ συνάντησή του μὲ τὸν νεαρὸ Μάρκο, στὴν Κέρκυρα, τὸ 1809, ὅπου (μπροστὰ του), ὁ δίγλωσσος Σουλιώτης ἔγραφε τὸ Ἑλληνοαλβανικὸ λεξικὸ του. Τὴν πληροφορία αὐτὴ τὴν χρωστᾶμε στὴν ὑποδειγματικὰ ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ συνεργάτη τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν κυρίου Τίτου Γιοχάλα: Μάρκου Μπότσαρη Λεξικὸν τῆς Ρωμαϊκῆς καὶ Ἀρβανιτικῆς ἀπλῆς, Ἀθῆνα 1993.

Ὁ δὲ πρόσεχε ὅμως, ὑποθέτουμε, τὸ κομμάτι ὅπου ὁ Γάλλος ἱστορικὸς τῆς Ἀναγέννησης τῆς Ἑλλάδας ἀνέφερε ὅτι ὁ Μάρκος «μιλοῦσε συχνὰ γιὰ τὸν Λεωνίδα». Ἡ πληροφορία εἶχε τραβήξει τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑλβετῶν Φιλελλήνων ὅταν τὸ 1826 δημοσιέψανε στὴ Λωζάνη τὸ ποίημα τοῦ φοιτητῆ J. Olivier «Marcos Botzaris au Mont Aracynthe» ποὺ βραβεύτηκε τὸ 1825 ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τῆς πόλης καὶ σὰν πρόλογο στὸ ποίημα ἀντιγράψανε τὴ σχετικὴ σελίδα τοῦ Rouqueville (στὴν ἐπανεκδόση τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, 1974, ἀρ. 86).

12. Στὴ συζήτηση ποὺ ἀκολοῦθησε τὴν ὁμιλία στίς 17 Μαρτίου 1994, ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἰωάννης Πεσμαζόγλου ἀναφέρθηκε σὲ μιὰ σχετικὰ πρόσφατη ἐκδήλωση στὸ Στρασβούργο ὅπου τιμήθηκε ἡ μνήμη τοῦ Μπότσαρη. Πρόκειται προφανῶς γιὰ τὴν ὁμαδικὴ ἔκθεση μὲ θέμα STRASBOURG L'EUROPE ET LA LIBERTE, ποὺ ὀργανώθηκε στὴν Ἑθνικὴ καὶ Πανεπιστημιακὴ Βιβλιοθήκη

R É S U M É

Mémoire de Marcos Botzaris en France (1823-1897).

Au cours de la nuit du 8 au 9 août 1823, le jeune et intrépide chef souliote Marcos BOTZARIS est mortellement blessé, au cours d'un engagement dans la région de Karpénissi (Eurytanie) et solennellement inhumé à Missolonghi.

Ayant affronté, à la tête de quelques centaines de combattants, un ennemi infiniment supérieur en nombre, il est immédiatement salué, à Paris, comme «LE LÉONIDAS DE LA GRÈCE MODERNE».

De 1823 à 1827 sa mémoire y est durablement célébrée dans différents registres: presse, biographie, chansons philhelléniques, roman historique, peinture, statuaire (David d'Angers).

Au delà de la Libération de la Grèce, c'est Victor Hugo qui, à plusieurs reprises, entre 1832 et 1870, ressuscite dans son oeuvre le héros légendaire de l'Indépendance Hellénique, entré d'emblée dans son Panthéon personnel de demi-dieux de la liberté européenne et américaine.

En 1880 le Conseil Municipal de la Ville de Paris, sur la suggestion du Préfet de la Seine, rebaptise au nom de BOTZARIS, en tant que symbole de l'esprit d'indépendance nationale, la rue Veracruz du 19e arrondissement de la capitale qui sera dotée quelques années plus tard d'une station de métro du même nom, fraternellement voisine, comme les deux rues, de la station BOLIVAR.

En 1897 encore, à Marseille cette fois, dans le cadre de manifestations philhelléniques de solidarité en faveur du peuple crétois à nouveau insurgé, un universitaire phocéén Gaston Derepas, évoque, dans une conférence qui sera publiée, la figure exemplaire du grand Souliote et exalte «la folie sublime» de son sacrifice, à l'intention de la jeunesse française de l'époque d'humiliation nationale consécutive à la défaite de 1870-1871.

της πόλης στις 24 Οκτωβρίου - 25 Νοεμβρίου 1980. Σύμφωνα με τον κατάλογο της έκθεσης που μπόρεσα να τον συμβουλευτώ, χάρη στην εύγενική φροντίδα της κυρίας Φρειδερίκης Ταμπάκη-Ίωνᾶ, δύο έργα μνημονεύανε τον Μπότσαρη: τὸ ἓνα ἦταν ἕνας πίνακας ἀπὸ τὰ χρόνια 1826-1827 με διάφορες σκηνές ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση, ἐκ τῶν ὁποίων μιὰ παρουσίαζε τὸ θάνατο τοῦ Μπότσαρη. Τὸ ἄλλο, πῶς ἐνδιαφέρον χρονολογικὰ γιὰ τὸ θέμα μας, ἦταν ἡ μορφή τοῦ Μπότσαρη πάνω σὲ μεταξένιο ὕφασμα (ἀπὸ ἄγνωστο τεχνίτη τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰῶνα), χρονολογία πὺ ἀποτελεῖ μιὰ καινούργια ἀπόδειξη τῆς πολύχρονης ἀκτινοβολίας στὴν Εὐρώπη τοῦ ἡρωικοῦ ἀγωνιστῆ.